

**A 17. századi unitárius énekeskönyvek gyülekezeti énekanyaga és
a 16. századi, 17. század eleji protestáns gyülekezeti
énekhagyomány**

című doktori disszertáció

tézisei

SZTE BTK Irodalomtudományi Doktori Iskola

Szerző: Hevesi Andrea

Intézmény: SZTE BTK Irodalomtudományi Doktori iskola

EHA-kód: HEANABB.SZE

Témavezető: Szilasi László, egyetemi docens

SZEGED

2015

I. Bevezetés

A dolgozat tárgya az 1602-15 között Kolozsvárt megjelent unitárius gyülekezeti énekeskönyv (RMNy 983) 118 gyülekezeti éneke. A dolgozat célja egyrészt az, hogy a nyomtatványban szereplő gyülekezeti énekeket elhelyezze a 17. századi nyomtatott és kéziratoss unitárius énekhagyományban, illetve kiegészítéseket adjon a Régi Magyar Költők Tára 17. századi sorozatának 4. kötetében szereplő szövegekhez.

Célunk volt továbbá, hogy az unitárius énekhagyomány belső összevetésén kívül a protestáns énekhagyománnyal szembesítsük a gyülekezeti énekek unitárius változatait, s ismertessük azokat a tendenciózusnak tűnő változásokat, melyek a 16. század közepétől a 17. század első harmadáig a protestáns gyülekezeti énekhagyományban bekövetkeznek, s megfogalmazzuk az ezekből adódó következtetéseket.

A kutatás kiindulópontja az volt, hogy teszteljük a készülő 17. századi magyar vers adatbázisát. Az RPHA 17 egyik legfontosabb alapvetése ugyanis az, hogy nem főszöveget, egy általunk kiválasztott, valamilyen szempontból relevánsnak vélt szöveget veszünk fel „versnek,” hanem minden egyes szövegvariánst önálló versként tartunk számon, mely az adott szöveg többi variánsával kapcsolatban áll, ám ettől még egyedi jegyei is lehetnek, s ahogyan majd látjuk, a gyülekezeti énekkorpusz esetében szinte minden esetben vannak is. Arra voltunk kíváncsiak, hogy az RPHA 17 alapvetése, miszerint a verses szövegek variánsai külön rögzítendőek, helytállóak-e, s a többletmunka kellő mennyiségű többleteredményhez vezethet-e. Az kutatás alapvető módszere a szövegvariánsok összehasonlító közlése. Ez azt jelenti, hogy az 1602–15 közötti kolozsvári unitárius gyülekezeti énekeskönyv 118 gyülekezeti énekének szövegvariánsát főszövegben, modernizálva ártírtuk, s ezt a korábbi, illetve néhány későbbi, nyomtatott és kéziratoss protestáns énekgyűjtemény variánsával az eltéréseket lábjegyzetben közölve összevetettük. Ezek, a protestáns variánsok eltéréseit mutató szövegközlések szolgálták az elemzések alapjául.

A kiválasztott anyag, az 1602–15 közötti Kolozsvárt megjelent unitárius gyülekezeti énekeskönyv énekanyaga több szempontból is alkalmasnak tűnt az alaposabb kutatásra. Egyrészt azért esett a korai unitárius nyomtatvány énekanyagára a választás, mert a gyülekezeti éneklésről, a gyülekezeti énekgyűjteményekről szóló monográfiákban és tanulmányokban a protestáns felekezetek közül az unitárius gyűjteményekkel foglalkoznak a legkevésbé.

Másfelől az utóbbi időben az unitárius egyház kutatása felől is megfogalmazódott az igény, hogy az eszmei áramlatok, a művelődéstörténeti és filozófiai jellegű kutatások mellett a rítus, a szertartás és a közösségszervezés is előtérbe kerüljön, s kutatásunk anyaga illeszkedik e témakörbe.

A dolgozat vizsgálja a 118 gyülekezeti ének összehasonlító elemzése alapján azt, hogy milyen törvényszerűségek figyelhetők meg a protestáns gyülekezeti énekhagyomány szövegváltozásában, illetve azt is, hogy ezek a törvényszerűségek mennyiben érvényesülnek az unitárius anyagban, esetleg az unitárius gyülekezeti énekek felmutatnak-e sajátosságokat a protestáns hagyományhoz képest. Mivel a gyülekezeti ének státusza is megvilágítást igényel, így az énekeket érintő változások értelmezése során olykor a közköltészetiesedési tendenciákat is figyelembe vettük.

II. Az unitáriusok nyomtatott énekeskönyvei a 17. században

A fejezet ismerteti a 17. században kiadásra került unitárius gyülekezeti és temetési énekgyűjtemények, illetve a magánhasználatra szánt ima-énekeskönyvek bibliográfiai leírását, s ehhez nyújt az ismert tényeken kívül újabb adalékokat. Az RMNy 983-ról, a szakma által 1602-15 közé datált unitárius gyülekezeti énekeskönyvről nyomdatörténeti és egyéb, külső, korabeli dokumentumok alapján azt állítjuk, hogy a datálását érdemes 1616-ra tenni. Kitértünk továbbá arra is, hogy ez a gyülekezeti énekeskönyv, illetve az unitárius énekeskönyv-kiadások több ponton rokoníthatók struktúrájukban, ének-összetételükben az Újfalvi Imre által 1602-ben kiadott debreceni református énekeskönyvvel, illetve Újfalvi Imrének az előszóban kifejtett énekeskönyv-kiadási javaslataival.

A fejezetben érveket hozunk amellelt, hogy az RMNy 1615-ös számú makulatúra egy eddig ismeretlen, 1635-ben nyomtatott unitárius ima-énekeskönyv töredéke. A temetési énekeskönyvek datálási problémáira is kitértünk, mert úgy véljük, az unitáriusok énekeskönyv-kiadási szokásai alapján módosíthatunk, szűkíthetünk a feltételezett megjelenési időköron.

III. A szövegösszevetések alapjául szolgáló nyomtatott és kéziratos források ismertetése

A dolgozat alapjául szolgáló szövegek többsége megtalálható már korábbi (1616 előtti) forrásokban is. Így a dolgozat foglalkozik azokkal a nyomtatványokkal és kéziratokkal a 16. század közepétől a 17. század első évtizedeiig, amelyekben valamely, általunk vizsgált ének

szövegváltozata megtalálható. A szakirodalom és a bibliográfiai adatok ismertetésén túl néhány (elsősorban kéziratos) forrásról új megállapításokat tehetünk.

A *Bölöni-kódex* (1615–21, S 30) kapcsán ismertetjük, hogy a Keserői Dajka János-féle vizitáció és a korabeli háromszéki események (1619) hogyan hatnak a gyülekezeti énekek szövegváltozataira. 1619-ig a kódex lejegyzője (aki véleményünk szerint Köpeczi György) következetesen adorantista, bármely protestáns egyháznak megfelelő szövegvariánsokat jegyez le. 1619-től a kódexnek új lejegyzője lesz Bölöni Zsigmond János személyében, aki innentől nonadorantista, az unitárius felekezeten belül is a radikálisabb irányzatot képviselő szövegváltozatokat jegyez le, s ebben a szellemben javítja ki, írja át a korábban lejegyzett énekeket is.

A mára már elveszett *Vasady-kódex* (1613–15k., S 27) kapcsán a fennmaradt adatok segítségével megállapítottuk, hogy jelentős része egyértelműen a kolozsvári unitárius kollégium környezetében, 1624 után keletkezett.

A Csonka antifonálé (1607–32, S 143) kapcsán példákkal szemléltettük, hogy bizonyos az 1632-es nyomtatott unitárius gyülekezeti énekeskönyv megjelenése előtt keletkezhetett közvetlenül, hiszen a struktúrájában, elrendezésében és néhány szöveg változatában az 1632-es kiadáshoz hasonlít, ám egyes szövegek variánsa még az előző kiadásával rokon.

IV. Incipitegyezés és textológiai kapcsolatok: a gyülekezeti énekek sajátos helyzete

A régi magyar verses szövegek hagyományozódásának leírásához, az egyes szövegváltozatok közötti kapcsolatok feltérképezéséhez a lachmanni elvekre alapozva szokás stemmát állítani. A gyülekezeti énekek esetében azonban nem tekinthetünk el attól a tényről, hogy a szövegei a rendszeres és folyamatos éneklés miatt változásnak vannak kitéve, s mint ilyen, nagyobb variabilitásnak van alávetve, mint a pusztán írott formában élő szövegek. Emiatt a ránk hagyományozódott nyomtatott és kéziratos források összevetésekor nem hagyhatjuk figyelmen kívül az énekeltség tényét. A dolgozat jelentős része példákkal szemlélteti az alábbiakat: a gyülekezeti énekek esetében nem ritka, hogy egy-egy felekezeten, mi több, egy-egy gyülekezeten belül is erős változataiban él a szöveg. Éppen emiatt a gyülekezeti énekek szöveghagyományának vizsgálatához H. Hubert Gabriella hálózatos kapcsolódáson alapuló módszerét látjuk érdemesnek alkalmazni, hiszen ezt a módszert alkalmazva az észrevehető textológiai kapcsolatok mellett az énekeltségből adódó változásokkal is számolhatunk, a nagyobb variabilitás okát is megmagyarázhatjuk.

V. A szövegváltozások jellemzése

A protestáns gyülekezeti énekhagyományban bekövetkező szövegváltozásokat vizsgáltuk egyrészt az apparátuskészlet (címadási, nótajelzési szokások) szempontjából, másrészt pedig a különböző verstani, poétikai, retorikai sajátosságok szempontjából. A tendenciózus változások összességében azt mutatják, hogy a gyülekezeti ének nyomtatott hagyománya az idő előre haladtával a 17. századra igyekszik minél könnyebben átlátható struktúrát alkalmazni. A szövegben bekövetkező változások pedig jórészt az énekeltségnek, a hangzóságnak tudhatók be.

V.I. A gyülekezeti énekhagyomány apparátuskészletének, paratextusainak változásai

Paratextusok, apparátuskészlet alatt értettük a címeket és a nótajelzéseket, illetve bizonyos értelemben számoltunk a gyülekezeti énekeskönyvek szerkezeti felosztásával is.

A címadási szokások kapcsán külön kezeltük a zsoltárokat és a nem zsoltár típusú gyülekezeti énekeket. A zsoltárok esetében jellemző, hogy a 16. század közepén, a legelső protestáns gyülekezeti énekeskönyvekben a címek gyakran a Vulgata szerinti számozást tartalmazzák, s közlik a latin incipitet is, ám a Vulgata-féle számozást a 16. század végére láthatóan igyekeznek az énekgyűjtemények szerkesztői, lejegyzői a protestáns számozásra változtatni, s már a latin incipitet is elhagyják. Az első, teljes mértékben a protestáns zsoltárszámozást használó énekeskönyv-kiadás az 1602–15 közé datált kolozsvári unitárius énekeskönyv (RMNy 983).

A nem zsoltár típusú gyülekezeti énekeknek kezdetben hosszú, az alkalomra és funkcióra, az ének tartalmára utaló címet adtak a szerkesztők. Ez a 16. század végére fokozatosan rövidül, s a 17. századra jellemzően már igen rövid címek lesznek jellemzőek, sőt, nagyon gyakran csupán a *Más* elválasztó funkcióval látják el az énekeket.

Mindemellett megfigyeltük, – kivételt csak a sajátos, német mintát követő evangélikus kiadások képeznek – hogy az énekeskönyvek szerkezete is egyre egyszerűbbé válik a 17. század elejére. A legegyszerűbb talán az unitáriusoké lesz: az 1632-es gyülekezeti énekeskönyv már a zsoltárokat is ábécérendben hozza, nem pedig zsoltárszám alapján növekvő sorrendben.

A nótajelzések mellett kezdetben, az 1560–61-es Óvár, Kassa, debreceni megjelenésű protestáns énekeskönyvben még kották is találhatóak voltak. A kották a század során a későbbi

kiadásokból eltűnnek, ám emellett a nótajelzések tendenciózus változáson mennek keresztül. Megfigyelhető, hogy már a század végi debreceni református énekeskönyvekben is gyakran változtatnak a korábbi nótajelzéshez képest, s olyat hoznak a korábbi nótajelzések helyett, amely azonos szótagszámú az adott énekkel. Ez különösen jellemző lesz az 1602-es, Újfalvi Imre-féle debreceni kiadásra, mint ahogy az is, hogy a világi, főleg széphistóriákra utaló nótajelzések eltűnnek, kikopnak a gyülekezeti énekgyűjteményekből. Az 1632-es unitárius énekeskönyv pedig már egyértelműen, a vizsgált 118 ének többségénél következetesen olyan nótajelzést használ, hogy az ének és a nótajelzéseként hivatkozott ének szótagszáma azonos legyen. Itt kitérünk arra is, hogy az 1632-es unitárius kiadásban számos olyan Thordai János-zsoltárra hivatkoznak nótajelzéseként, amely Thordai-zsoltárok pont az adott énekre hivatkoznak viszont. Az ilyen keresztbehivatkozások nyilvánvalóan a használat megkönnyítését szolgálták.

Úgy gondoljuk, az apparátuskészlet változása azzal magyarázható, hogy a 17. század elejére már nem csak a kántor vagy a kórus, hanem egyre több gyülekezeti tag is énekeskönyvet tarthat a kezében, így a szerkesztőknek törekedniük kell az egyszerűsége, hiszen fontos, hogy a hívek az elhangzó incipit alapján gyorsan megtalálják az adott éneket, s a nótajelzés is számukra ismert énekre utaljon.

V. II. A gyülekezeti énekek szövegének változásai: néhány megfigyelés

Az énekek konkrét szövegén végzett összevetés azt mutatta, hogy egy-egy felekezeten belül, gyakran ugyanazon a gyülekezeten belül (pl. debreceni református gyülekezet) is változik a szövegek bizonyos poétikai, retorikai sajátossága, strófaszáma stb. egy-egy kiadásban vagy kéziratban.

V. II. 1. A kolofon

A kolofonokat érintő szövegváltozásokat azért a fejezet elején tárgyaljuk, mert a régi magyar vers referenciális záró strófája átmenetet képez a paratextusok és a szorosan a szöveghez tartozó összetevők között. Példákkal szemléltettük, hogy a 16. század legvégére, a 17. század legelejére a klasszikus értelemben vett kolofonok, melyek a szerzettetésre és/vagy annak helyére, idejére vagy személyére utalnak, fokozatosan kikopnak, s helyüket az ének tartalmát összegző jellegű strófák kerülnek. Némely ének esetében ez doxológiát tartalmaz, a

zsoltároknál pedig főleg a zsoltárra mutató hivatkozó strófa jelenik meg. A közkedveltség, a gyakori énekeltség a referenciális jegyek elhagyását eredményezi.

V. II. 2. Az éneklő személye: E./1. és T./1.

A gyülekezeti ének műfaji sajátossága, hogy a templomban a hívek közösen éneklük. Ebből azonban még nem következik egyenesen az, hogy a szövegek megszólalója a T./1. személyű *mi*, a közösség legyen, hiszen a zsoltárok többségében Dávid éneke és/vagy imája található meg, melyet E./1.-ben mond el. Néhány unitárius énekvariánst bemutatunk, amely megpróbálkozik az énekzsoltárok teljes T./1.-be tételével, ami feltehetően a gyülekezetiesedést segítő kísérlet. Ezek a variánsok azonban nem rögzülnek.

V. II. 3. Az akrosztichonok használata és szerepe a gyülekezeti énekekben

A vizsgált anyag alapján azt állíthatjuk, hogy meglepő módon az akrosztichonok mnemotechnikai szerepe kevés hangsúlyt kap a gyülekezeti éneklés szempontjából. Az énekek többsége már eleve romlott akrosztichonnal kerül be a gyülekezeti énekhagyományba, amelynek a rekonstrukciójára nem találunk kísérletet annak ellenére, hogy az akrosztichon-használatot jól ismerő szerkesztők, kiadók, másolók kezében forognak a szövegek.

V. II. 4. Strófacserék, strófák kivétele és betoldása a gyülekezeti énekek variánsaiban

A különböző forrásokban szereplő strófacivételek és betoldások több okból történhettek. Egyrészt látható egy egyértelmű rövidítő, egyszerűsítő szándék a strófacivételek kapcsán, másrészt viszont az is megfigyelhető, hogy gyakran dogmatikai okokból kerülnek be a felekezet hitelveinek megfelelő strófák, vagy éppen kerülnek ki olyanok, amelyek nem egyeznek azokkal.

V. II. 5. A rím és a ritmus változása a gyülekezeti énekekben

Úgy gondolhatnánk, akár csak az akrosztichon, a rím és a ritmus is olyan kapaszkodó, amely segíti az énekek fejben tartását, s akár magát az éneklést is, ám ezen jegyek is igen nagy variabilitást mutatnak az egyes fennmaradt forrásokban az akrosztichonhoz hasonlóan. Néhány példával szemléltetjük, hogy a gyülekezeti ének esetében is bőven találunk nem rímes, igen változékony szótagszámmal rendelkező szövegeket is.

A fejezet ismerteti a *szava-sava-tava-java* rimbokor kialakulásának folyamatát is, amiben a gyülekezeti énekeknek is szerepe volt.

V. II. 6. Értelemváltozások a gyülekezeti énekekben: rontások, javítások, módosítások

A dolgozatban csupán felsorolásként szerepel néhány olyan példa, amely megmutatja, hogy a gyülekezeti énekekben bekövetkező értelemváltozások milyen eltérő okból, eltérő módon következnek be.

VI. Dogmatikai eltérések az unitárius anyagban

Mivel a református és az evangélikus gyülekezeti énekváltozatoktól dogmatikai szempontból az unitárius tér el a leginkább, ezért az unitárius források dogmatikai sajátosságaival külön fejezet foglalkozik. A nyomtatványok és kéziratos szövegvariánsait összevetve arra a megállapításra juthattunk, hogy sem a dézsi complanatio, sem egyéb tiltások miatt sem nem enyhült, de nem is radikalizálódott a dogmatika a gyülekezeti énekeskönyvek szövegeiben, s nem is alakult ki egységes, minden unitárius gyülekezetre nézve érvényes egységes dogmatikai és teológiai szabályrendszer, illetőleg egy ezt képviselő énekhagyomány. A gyülekezeti énekek közösségi terjedését, a szövegek variálhatóságát pedig az is bizonyítja, hogy a kéziratos hagyomány olykor minden ismert nyomtatott forrástól különböző dogmatikai álláspontot képviselő szövegváltozatot közöl annak ellenére, hogy látszólag a nyomtatott hagyományból dolgozik a lejegyző. Fontos tény viszont, hogy az unitárius nyomtatványok összességében kevésbé radikális variánsokat tartalmaznak, mint a kéziratos források.

VII. A csak antitrinitárius forrásokból ismert szövegekről

VII. 1. Bogáti Fazakas Miklós zsoltárai az unitárius hagyományban

A Bogáti Fazakas-zsoltárok közül azokkal foglalkoztunk, amelyek a nyomtatott unitárius gyülekezeti korpuszba bekerültek. Számadatokkal támasztottuk alá, hogy a szakirodalom állításával ellentétben nem beszélhetünk az unitáriusok körében a Bogáti Fazakas-zsoltárok népszerűségének csökkenéséről. Az 1602–15 közötti énekeskönyv 12 Bogáti Fazakas-zsoltárt közöl, s ebből az 1632-es gyülekezeti énekeskönyvben 11 megtalálható, sőt, egy eddig nem közölt zsoltár is bekerül. Az egyetlen kikopó zsoltár metrumba egyedi a 16-17. század irodalmában, így feltehetően nehezen énekelhető, s emellett a szövege olyan elemeket tartalmaz, amelyek a korabeli hangszeres zenével kapcsolatos unitárius egyházi állásponttal nem összeegyeztethetők. A kikopás okát ebben látjuk, nem Bogáti Fazakas népszerűségének csökkenésében.

VII. 2. és VII. 3. Lengyel zoltárfordítások az unitárius hagyományban, és néhány ismeretlen szerzőjű, csak unitárius forrásban szereplő zoltár

Az 1602–15 között keletkezett énekeskönyvben több olyan Jan Kochanowski-fordítás található, amelyek csak unitárius környezetben hagyományozódnak. Rámutattunk arra, hogy a zoltárok az unitárius énekeskönyvben azon a helyen szerepelnek, ahol Újfalvi Imre debreceni református énekeskönyvében jellemzően Sztárai Mihály zoltárai találhatók meg. Ezekből az unitárius anyagban alig van néhány. A Sztárai-zoltárok helyére kerülő Kochanowski-fordítások poétikai, retorikai jellemzőinek vizsgálata után példákkal szemléltetjük, hogy a csak unitárius forrásban előforduló, ismeretlen szerzőjű zoltárok többsége olyan retorikai és poétikai sajátosságokat (pl. jellegzetes akrosztichonhasználat, anaforisztikus, kataforisztikus szerkesztésmód, közölések) mutatnak, amelyek alapján a Kochanowski-fordításokkal párhuzamba hozhatók. Vagy egy szerzőnek érdemes tulajdonítani őket, vagy feltételeznünk kell egy az unitárius kollégiumok környezetében kialakult, egységesnek mondható versszerzési eljárást.

VIII. Balassi-hagyomány a korai nyomtatványokban és kéziratokban

A dolgozat egy jelentős része igyekezett példákkal szemléltetni azt, hogy a gyülekezeti ének szövegváltozásának oka keresendő egyrészt az egyes kiadások szerkesztőinek, összeállítóinak, a gyűjtemények lejegyzőinek állandósító, rendszerező szándékában, másrészt viszont ugyanúgy figyelembe kell vennünk az énekeltség miatt bekövetkező változásokat is.

Mivel az általunk vizsgált unitárius énekeskönyvekben található a legkorábban nyomtatott Balassi-variáns, így megvizsgáltuk a korai, az *Istenes énekek* kiadása előtti Balassi-hagyományt, mely a gyülekezeti énekekre jellemző változási tendenciákat ugyanúgy mutatta.

Az *Ó, én kegyelmes Istenem...*, a *Pusztában zsidókat...*, a *Bocsásd meg, Úristen...* és az *Adj már csendességet...* korai variánsait a későbbi, *Istenes énekek* kiadásbeli változataival összevetve megállapíthattuk, hogy a 17. század első harminc évében keletkező forrásokban szereplő variánsok olyan kollektivizált, a gyülekezeti éneklésnek alávett szövegváltozattal rendelkeznek, amelyek az *Istenes énekek* egyik kiadásában sem jelennek meg a későbbiekben. Így forrásul semmiképp nem szolgálhattak ezekhez.

Arra is igyekeztünk rámutatni, hogy a fennmaradt szegényes forrásoknak igen jelentős része köthető közvetlenül vagy közvetve a 17. század első harmadában Kolozsvárott működő kancelláriához, illetve a kolozsvári unitáriusokhoz. Így az sem kizárt, hogy valóban Petki

János az a *művelt, irodalomkedvelő férfiú*, akihez több Balassi (és Rimay?) szöveg jut el, de innen ezek a szövegek a saját útjukat kezdik élni, kijutnak, közismertek, közkedveltek lesznek, s az unitárius gyülekezet énekli, mi több, széténekli azokat.

IX. A dolgozat összegzése, kitekintési lehetőségek

Noha a dolgozat egy kis szeletet, 118 gyülekezeti éneket vizsgált meg, már ezek alapján is megállapíthatjuk, hogy a Szeged–Budapest–Pécs–Kaposvár együttműködéssel készülő RPHA 17 munkacsoportja jól döntött, amikor az adatrögzítés alapjait a szövegvariánsokra helyezte. Mivel a 16–17. század magyar verses irodalmának java része istenes témájú, és/vagy a gyülekezeti éneklésben népszerű szöveg, a fent bemutatott változások feltehetően ezeken a szövegeken is érvényesülni fognak. Éppen ezért – a régi magyar vers jellemző jegyeit gyakran már elhagyott szövegeket látva – nehéz lenne főszöveget kiválasztani, s talán nincs is mindig értelme.

Reményeink szerint az RPHA 17 elkészültével szülehetnek olyan tanulmányok, amelyek a gyülekezeti énekek egyes variánsait teljes értékű, egyenértékű szöveggé tudják majd nagy – jelen anyagnál sokkal nagyobb – számban vizsgálni, s a mediális sajátosságokat figyelembe véve új megközelítésben, az énekeltséget is a szövegváltozást befolyásoló jegyek véve nagy szövegkorpuszon érvényesülő tendenciákat mutatnak majd ki.

A leggyakrabban hivatkozott szakirodalom:

BALÁZS Mihály, *Felekezetiesség és fikció*, Bp., Balassi, 2006. (Régi Magyar Könyvtár Tanulmányok 8.)

CSÖRSZ Rumen István, *Szöveg szöveg hátán, A magyar költészet variációs rendszere 1700 – 1840*, Bp., Argumentum, 2009. (Irodalomtörténeti füzetek 165.)

H. HUBERT Gabriella, *A régi magyar gyülekezeti ének*, Budapest, Universitas, 2004. (Historia Litteraria 17.)

KÉNOSI TÖZSÉR János – UZONI FOSZTÓ István, *Az erdélyi unitárius egyház története I*, ford. MÁRKOS Albert, a bevezető tanulmányt írta BALÁZS Mihály, sajtó alá rendezte HOFFMANN Gizella, KOVÁCS Sándor, MOLNÁR B. Lehel, Erdélyi Unitárius Egyház, Kolozsvár, 2005.

KLANICZAY Tibor, *Hozzászólás Balassi és Rimay verseinek kritikai kiadásaihoz*, MTA I. OK. 1957, 263-338.

LATZKOVITS Miklós, *Régi magyar dráma és szöveghagyomány*, PhD értekezés, Szeged, 1997.

PAP Balázs, *Históriák és énekek*, Pécs, 2014. (Pannónia Könyvek)

PAPP Géza, *Ismeretlen Kochanowski-fordítások a XVI.-XVII. századból*, ItK, 1961, 328-340.

Régi Magyar Költők Tára 17. század, 4, Az unitáriusok költészete, kiad. STOLL Béla, TARNÓC Márton, VARGA Imre, Bp., Akadémiai, 1967. (RMKT 17/4.)

Répertoire de la poésie hongroise ancienne, HORVÁTH Iván, 1992-2001. <http://rpha.elte.hu/>
(Letöltve 2015.01.03.)